

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Право Європейського Союзу (ЄС) об'єктивується та втілюється у великій кількості джерел, що віддзеркалюють різноманітні правові традиції держав-членів цього міждержавного об'єднання. Найбільш поширеним у вітчизняній та західній правовій думці є підхід, згідно з яким коло джерел права ЄС становлять: первинне та вторинне законодавство ЄС, прецеденти Суду ЄС, міжнародні договори з третіми країнами і міжнародними організаціями тощо. Однак, якими б вичерпними ці джерела не були, вони не охоплюють своїм регулюванням всіх питань у праві ЄС. Мабуть тому, останнім часом очевидним є посилення наголосу на застосуванні загальних принципів права, які становлять частину некодифікованого (неписаного) права ЄС [3, с. 104]. У зв'язку з цим, питання щодо визначення місця, ролі та значення принципів права в системі джерел права ЄС потребує на сьогодні самостійного розгляду.

Дослідженню джерел права ЄС у своїх працях приділяли увагу такі вчені, як Л. Луць, В. Муравйов, Н. Оніщенко, В. Опришко, Н. Пархоменко, Р. Петров, Ю. Шемшученко та ін. Водночас, видається, що аналіз та систематизація безпосередньо загальних принципів права сприятиме більш комплексному і ґрунтовному розумінню тих правових форм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання інтеграційних процесів в рамках ЄС.

Загалом, термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», що означає початок, основа. В теорії права під принципами права розуміють основні засади, вихідні ідеї, що характеризують зміст права, його закономірності й призначення в суспільстві. Принципи права за своєю сутністю є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Універсальність, загальна значущість, вища імперативність, що притаманні принципам права, зумовлюють їх особливу роль у структурі правової системи [8, с. 211].

Починаючи з 50-х рр. принципи права в правових системах європейських країн розвивалися під впливом інтеграційних процесів, що відбувалися в рамках Європейських співтовариств, а згодом і ЄС, створеного на їх основі. Поняття «загальні принципи права», притаманні правовим системам держав-членів ЄС, було сформульоване ще в період створення першого з трьох інтеграційних об'єднань — Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС) та було зафіксовано в тексті його установчого акту — Паризького договору про заснування ЄСВС 1951 р. Пізніше аналогічне положення було закріплене і в двох Римських договорах 1957 р., які оформили заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)¹ та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратому). Проте, в тексті кожного з цих установчих актів загальні принципи права згадувалися лише один раз, а саме: в колишніх ст. 40 (2) Договору про заснування ЄСВС, ст. 215 (2) Договору про заснування Європейського співтовариства і ст. 188 (2) Договору про заснування Євратому, в яких зазначалося, що «Співтовариство відшкодовує будь-яку шкоду, заподіяну його органами чи службовцями при виконанні ними своїх обов'язків відповідно до загальних принципів права, спільних для правових систем держав-членів» [9, с. 59]. При цьому, ані поняття загальних принципів, ані їх змісту установчі договори не розкривали. На практиці це призвело до того, що завдання із заповнення цієї прогалини фактично було покладено на Суд Європейських співтовариств (нині — Суд Європейського Союзу).

¹ Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір), підписаний в 1992 р. перейменував Європейське економічне співтовариство у Європейське співтовариство.

Розробляючи концепцію, якій передбачалось відіграти важливу роль у становленні правопорядку ЄС, Суд ЄС спирався на положення колишньої ст. 173 (1) Договору про заснування Європейського співтовариства відносно умов анулювання актів ЄС. Згідно з цією статтею, Суд наділявся повноваженнями анулювати акти ЄС, «які порушують договір чи будь-яку норму права (виділено мною — О.С.), що стосується його застосування» [9, с. 60].

Суд удався до максимально розширювального та телеологічного тлумачення положень договорів щодо загальних принципів права. В процесі правозастосовної діяльності, він сформулював ряд фундаментальних юридичних принципів неписаного характеру і визначив їх як найвищі норми у системі права ЄС, які є одним з головних критеріїв законності будь-яких форм діяльності, пов'язаних з функціонуванням європейських інтеграційних об'єднань [9, с. 60]. При цьому, він спирався як на загальні принципи, спільні для правових порядків держав-членів, так і на практику функціонування інститутів та інших органів ЄС, а також, деякою мірою, на принципи і звичаї міжнародного права.

Подібна судова практика сприяла тому, що незабаром загальні принципи права були визнані та закріплені в установчих документах, які вносили зміни і доповнення до первинних договорів. Так, колишня ст. F (1) Маастрихтського договору 1992 р. визначала: «Європейський Союз заснований на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також верховенства права — принципів, які є спільними для правових систем держав-членів. У другій частині тієї ж статті уточнювалося, що під загальними принципами права ЄС слід розуміти основні права і свободи у тому вигляді, як вони сформульовані в Європейській конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р., і як вони впливають із спільних конституційних традицій держав-членів [5, с. 182].

Аналізуючи наведені положення, російський учений Л. Ентін слушно зауважує, що «визначеністю в даному випадку відрізнялася лише друга частина колишньої ст. F, в якій йшлося про Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод. Остання містить постатейне викладення основних прав і свобод, що доповнені низкою протоколів, доданих до Конвенції і отримали розвиток в рішеннях Європейського суду з прав людини». Щодо конституційних традицій і загальних принципів, спільних для держав-членів, Л. Ентін припускає, що установчий договір залишає їх з'ясування безпосередньо на розсуд Суду ЄС [1, с. 93].

Спектр поглядів щодо визначення конкретного переліку і змісту загальних принципів, які діють в ЄС є досить широким. Одну із найбільш повних класифікацій загальних принципів наводить британський учений В. Кернз, який вважає, що право ЄС включає в себе: по-перше, загальні принципи, які є спільними для правових порядків декількох держав-членів; по-друге, загальні принципи, які походять з природи права ЄС; по-третє, загальні принципи міжнародного права [3, с. 104].

Серед загальних принципів, спільних для правопорядків держав-членів науковець називає наступні: 1) принцип правової визначеності; 2) принцип законних очікувань; 3) принцип пропорційності; 4) основні права людини.

Також, до цієї категорії принципів В. Кернз відносить деякі процесуальні права, зокрема, право на відповідний (судовий) процес, яке, в свою чергу, містить у собі певні гарантії: а) зацікавлена сторона має право бути належним чином поінформована з питань, які стосуються судового слухання; б) принцип, відомий в англійській правовій системі як *audi alteram partem* — особа має право бути вислуханою з метою власного захисту від покарання або заходу, що може серйозно зашкодити її інтересам (це означає, що перед тим, як вимагати від звинуваченого пояснень, його слід поінформувати про розпочату проти нього справу); в) зобов'язання суду повідомляти про причини, що слугують підставами для прийняття рішення, тобто мотивувати своє рішення.

До загальних принципів, які походять із природи права ЄС, В. Кернз відносить принципи рівності та солідарності.

Загальні принципи, що походять із правових звичаїв та традицій міжнародного права В. Кернз не розкриває [3, с. 104-110].

Інший британський науковець А. Татам пропонує свою класифікацію загальних принципів права ЄС. При цьому він акцентує увагу на тому, що не слід ототожнювати загальні принципи,

що становлять неписане право ЄС та інші правові принципи, визначені в установчих договорах, наприклад, принципи вільного руху товарів і людей, заборони дискримінації на підставі статі (ст. 119 Договору про ЄС) або національності (ст. 6 Договору про ЄС) та ін. [7, с. 83].

Водночас, до неписаних загальних принципів права ЄС А. Татам відносить деякі принципи адміністративного і конституційного права. Це, по-перше, *non bis in idem*: ніхто не може притягатися до відповідальності двічі за одну й ту саму провину. По-друге, право на юридичну допомогу: особа має право отримувати правову допомогу і бути представленою адвокатом, коли захищаються її законні права. У свою чергу, цей принцип містить два правила: 1) адвокат має право на доступ до усіх необхідних документів та, 2) спілкування між захисником і клієнтом має бути конфіденційним. По-третє, право не свідчити проти себе: незважаючи на те, що особу можна зобов'язати надати інформацію компетентному органу ЄС, навіть якщо ця інформація може свідчити проти неї, її не можна примусити відповідати на запитання, які могли би призвести до визнання протиправної діяльності, наявність якої встановлює лише відповідний орган ЄС. По-четверте, вже згадуваний вище принцип *audi alteram partem*.

Крім того, серед загальних принципів права ЄС А. Татам називає: принцип правової визначеності, принцип пропорційності, принцип однакового ставлення або недискримінації, основні права людини, а також принципи прямої дії, верховенства та ефективності права ЄС [7, с. 70].

Власну позицію щодо визначення правових принципів ЄС займає Л. Ентін, який вважає невірним відносити до загальних принципів права ЄС принципи взаємовідносин права ЄС з міжнародно-правовою системою, національними системами права держав-членів, а також принципи судочинства, оскільки принципи, що регулюють взаємодію права ЄС і держав-членів, утворюють не загальні фундаментальні принципи права, а складову частину *acquis communautaire* — так званого правового доробку ЄС, і як такі носять обов'язковий характер [1, с. 93]. Звісно правові наслідки перших і других майже рівнозначні, проте правові підстави їх існування та використання не співпадають. Фундаментальні загальні принципи права ЄС не встановлюються, а лише підтверджуються як такі установчими актами і рішеннями Суду ЄС. Натомість принципи, що регулюють взаємодію права ЄС з національним правом держав-членів і міжнародним правом, здебільшого є результатом правотворчої діяльності Суду ЄС [1, с. 53-55]. Як бачимо, на відміну від А. Татама й В. Кернза, Л. Ентін суттєво звужує перелік загальних принципів права ЄС.

Вітчизняні науковці В. Опришко, А. Омельченко і А. Фастовець окрім перелічених, виділяють також принцип субсидіарності, який не називає жодна з вищенаведених класифікацій [5, с. 138].

Вбачається, наведені приклади свідчать про те, що в силу багатогранності права ЄС, специфіки його правової природи, одноманітне трактування принципів є практично недосяжним. Разом з тим, при детальному аналізі виявляється, що відмінності між всіма наведеними класифікаціями не такі вже й принципові. Відома частина принципів, що виділяються одними дослідниками представляють по суті конкретизацію більш загальних принципів у роботах інших авторів, або ж перетинаються з ними.

Розглянемо основні принципи права ЄС більш детально.

Принцип правової визначеності полягає у тому, що застосування права у конкретній ситуації має бути передбачуваним. Цей принцип зобов'язує органи влади забезпечити доступність з'ясування права тими, до кого воно застосовується (адресатами відповідних правових актів). Жодна з норм, які приймають владні органи, не може бути застосованою до непоінформованих про неї осіб. Не допускається, щоб законодавство ЄС набирало чинності до дати свого опублікування; при цьому термін «дата опублікування» означає фактичну дату опублікування, а не ту, на яку опублікування мало відбутися.

Крім того, цей принцип включає такі складові: непорушність та нескасовуваність набутих законних прав; відсутність зворотної сили закону і неможливість застосування закону до особи, яка не могла знати про його існування. Також, із загального принципу правової визначеності випливає право особи на використання зрозумілої мови в судовому процесі та правило позовної давності, згідно з яким не можна визнати документ незаконним, вимагати покарання або виконання зобов'язань після того, як збігли відведені для цього строки [7, с. 94].

Принцип законних очікувань значною мірою впливає з принципу правової визначеності. Він спрямований на те, щоб у випадках, коли особа очікує, що досягне певного результату, якщо буде діяти відповідно до правових норм — забезпечити захист цих очікувань. Тобто, особа має право діяти (наприклад, займатись підприємництвом), розраховуючи на те, що існуюче законодавство буде застосовуватись і надалі. Проте, принцип законних очікувань підлягає певним обмеженням. Так, право ЄС захищає законні очікування лише розсудливих і обачних осіб. Якщо розумний і обачний підприємець мав передбачити прийняття акту ЄС, який може вплинути на його інтереси, він не може посилатися на правило законних очікувань, коли відповідну норму буде прийнято. Крім того, на цей принцип можна посилатися лише у випадку, коли очікування мають законний характер.

Принципи пропорційності і субсидіарності мають особливе значення для правового порядку ЄС. Формально вони закріплені в ст. 5 (3), (5) Договору про ЄС в Лісабонській редакції, а також у Протоколі про застосування принципів субсидіарності та пропорційності, ухваленому в 2007 р. разом із Лісабонським договором.

Принцип пропорційності означає, що дії ЄС не повинні виходити за межі, необхідні для досягнення цілей установчих договорів. Відповідний Протокол уточнює, що кожен з інститутів ЄС при здійсненні своїх повноважень повинен слідувати принципу пропорційності. Своєрідним продовженням і доповненням принципу пропорційності є субсидіарність. Субсидіарність передбачає, що у всіх тих випадках коли досягнення цілей ЄС неможливо здійснити зусиллями тільки окремих держав-членів, коли необхідні спільні дії всіх членів ЄС, здійснення цих дій стає справою самого ЄС. Тобто однією з головних умов застосування принципу субсидіарності є необхідність спільних дій [2, с. 173].

Принцип рівності в контексті права ЄС полягає у забороні нерівного ставлення до ситуацій, які можуть бути порівняні, або рівне ставлення до нерівних ситуацій, якщо подібне відношення не може бути виправдане об'єктивними причинами. Поняття рівності притаманне значній кількості положень Договору про функціонування ЄС, як загальних (ст.ст. 8 та 10, які забороняють дискримінацію), так і спеціальних (ст. 45, що вимагає рівної оплати за рівну або рівноцінну працю) [3, с. 104-105].

Особливе місце серед принципів права ЄС посідає принцип захисту основних прав людини. Слід зазначити, що концепція основних прав людини на початкових етапах діяльності Європейських співтовариств була цілком невластива для їх правопорядку, який ґрунтувався переважно на економічних засадах. Певною мірою це було пов'язано з розподілом напрямів діяльності між Європейськими співтовариствами й іншою регіональною організацією — Радою Європи, прерогативою якої була саме сфера захисту прав людини. Проте, поступово Суд ЄС у своїх прецедентних рішеннях обґрунтував необхідність дотримання фундаментальних прав людини в процесі застосування права ЄС. При цьому, Суд ЄС посилався як на Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (прийняту в рамках Ради Європи), так і на конституційні традиції держав-членів ЄС у сфері прав людини.

7 грудня 2000 р. на самміті держав-членів ЄС у Ніцці (Франція) була підписана Хартія ЄС про основні права, що є найбільш повним, кодифікованим документом, який містить основні права, визнані і діючі в рамках ЄС. Лісабонський договір 2007 р. визнав Хартію джерелом первинного права ЄС (ст. 6 (1) Договору про ЄС). З урахуванням цих положень Лісабонського договору, 12 листопада 2007 р. Радою ЄС, Парламентом і Комісією була затверджена нова редакція Хартії. Зміни, внесені до її тексту, присвячені переважно уточненню сфери її дії та порядку застосування [2, с. 174]. Отже, нині принцип захисту основних прав людини в ЄС переживає новий виток свого розвитку [4, с. 172].

Таким чином, на сьогодні, загальні принципи права є концентрованим виразом найбільш суттєвих рис і цінностей, притаманних правовій системі ЄС. В них знаходять свій вираз важливі демократичні традиції, що поділяються державами-членами та самим ЄС. Враховуючи практику Суду ЄС і національну судову практику держав-членів, можна дійти висновку, що дійсність нормативно-правових актів ЄС у вирішальній мірі визначається тим, наскільки ці акти відповідають за своїм змістом не тільки установчим договорам, але й загальним принципам права. Наяв-

ність невідповідності у випадку порушення справи про анулювання нормативно-правових актів, прийнятих інститутами ЄС, в Суді ЄС буде слугувати безперечною підставою для їх скасування. Це дозволяє говорити про загальні принципи права як про вище, «надпозитивне джерело права ЄС», яке є критерієм легітимності законодавства, що приймається інститутами ЄС і застосовується у випадку прогалин у ньому.

Використана література:

1. *Европейское право*: [учебник] / [под ред. Л. М. Энтина]. — М.: Изд-во НОРМА, 2000. — 720 с.
2. *Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями* / [под ред. С. Ю. Кашкина]. — М.: Инфра-М, 2010. — 698 с.
3. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / В. Кернз / [пер. з англ.]. — К.: Знання, 2003. — 381 с.
4. *Ніццький договір та розширення ЄС* / [за ред. С. Шевчука]. — К.: Логос, 2001. — 196 с.
5. *Опришко В. Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина: [підручник]* / В. Ф. Опришко, А. В. Омельченко, А. С. Фастовець. — К.: КНЕУ, 2002. — 458 с.
6. *Право Європейського Союзу: правовое регулирование торгового оборота: [учебное пособие]* / [под ред. В. В. Безбаха, А. Я. Капустина, В. К. Пучинского]. — М.: Изд-во Зерцало, 1999. — 400 с.
7. *Татам А. Право Європейського Союзу* / А. Татам / [пер. з англ.]. — К.: Абрис, 1998. — 424 с.
8. *Теория государства и права: [учебник]* / [под ред. А. И. Королёва, Л. С. Явича]. — Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1982. — 377 с.
9. *Энтин М. Л. Суд европейских сообществ: правовые формы обеспечения западно-европейской интеграции* / М. Л. Энтин. — М.: Международные отношения, 1987. — 176 с.

Стрельцова О. В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу.

У роботі аналізується система загальних принципів права Європейського Союзу, виокремлюються та розкриваються конкретні складові цієї системи та простежуються тенденції їх подальшого розвитку.

Ключові слова: Європейський Союз, джерела права Європейського Союзу, загальні принципи права Європейського Союзу, Суд Європейського Союзу.

Стрельцова О. В. Общие принципы права как источник права Европейского Союза.

В работе анализируется система общих принципов права Европейского Союза, выделяются и раскрываются конкретные составляющие этой системы и прослеживаются тенденции их дальнейшего развития.

Ключевые слова: Европейский Союз, источники права Европейского Союза, общие принципы права Европейского Союза, Суд Европейского Союза.

Streltsov O. General Principles of Law as a Source of European Union Law.

This Article stipulates the General principles of law as important source of European Union law. Grounded, that since 50th of XX century principles of law in the legal systems of the European countries developed under integration processes in European communities, and European Union, created on their basis. Term «general principles of law, peculiar to the legal systems of member-states» of European Union was formulated as early in constituent acts of three European communities — Agreement establishing the European community of coal and steel 1951, Agreement establishing the European community and Agreement establishing the European community of atomic energy (both 1957). But neither the concept of general principles of law, nor their maintenance constituent agreements did not gave expose. In practice it resulted in that a task on filling of this blank was laid on the European Court of Justice. In the process of its activity he formulated some fundamental legal principles which had unwritten character and defined them as higher norms in the European Union legal system. Thus a Court used principles, common for law order of member-states and on practice of functioning of institutes and other bodies of European Union, and also on principles and customs of international law. Such judicial practice assisted that soon general principles of law were acknowledged and fixed in constituent acts which made alteration and additions in primary agreements. Now to basic principles of European Union law behave: principle of legal definiteness, principle of legal expectations, principles of proportion and subsidiary, principle of equality, principle of defense of basic human rights.

Key words: European Union, sources of European Union law, General Principles of European Union law, European Court of Justice.